

Саха саарынарарын омук ойохторо

Саха бастакы лиддэрдерин, интэлигиэннэрин ойохторо бары кэриэтэ омук дыахталлара этэ.

Билигин биһиги таайабыт: «Саха чулуу уолаттарын ортуугар онук быһыы-майгы тобо олохсуйбута буолуой?» – диэн. Сорохтор «бассабыык баартыа интернационализмга туһулаан ыыппит бэлиитикэтэ» дииллэр. Сорохтор «сахалар чулуу дьоннорун эһэр бэлиитикэ былааннаан ытыллыбыт» диэн сабаҕаллылар...

Сорохтор «оччолорго саха кыргытара үөрэбэ, сайдыыта, балаһыанньата суохтара, оһон саха уолаттара үөһэ тахсалларыгар, карьера онороллоругар тэҥгэ барсар кыахтара суоҕа» дииллэр. Эмиэ даҕаны оруннаах курдук.

XX үйэ саҕаланытыгар эрэ батталтан, хараҥа олохтон мүччү көлүптү саха нуруутугар сайдылаах, үөрэхтээх кыргыттар көмнэрэ кэлэ илигэ. Оттон баар да буоллахтарына, арааһа, үксүлэрэ баай дьон, кулбалар, кинэстэр, атыытыттар эһин сыдыаннара буолуохтаах.

Баттаммыт-атабастаммыт нуруот

туһугар туруулаһааччы эдэр бассабыыктар кинилэри нуруот өстөөбүн курдук көрөн, чугаһаабаттара чуолкай. Оһон аттыларыгар сылдьар үөрэхтээх-сайдылаах, сытыы-хотуу атын омук кыргыттарыгар харахтара хатанар буоллаҕа. Кинилэр бары даҕаны эрдэрин үрдүкү балаһыанньатыгар сөп түбөһөр төрүттээх (үксүлэрэ – дыадангы, боростуой диэз кэргэнтэн), үөрэхтээх, идэлээх этилэр. Оччотообу көм ирдэбиллэрин, «I-й леда» буоларга тоһо бабарар эппиэттэрэ кыахтаах эбиттэр диэххэ сөп.

Исидор Барахов – Александра Черепанова

80-с сс. хаартыска

Шура Черепанова Свердловскайга Уралвагонзавод оробуочайын дьэиз кэргэнигэр 1902 сыллаахха төрөөбүт. Аҕата бассабыык эбит. Александра таһара дьэизтин оскуолатын бүтэрбит, кэлин рабфака үөрэнэн баран Ураллаагы университеты бүтэрбит. Оһон Москуба Тимирязев аатынан академияһыгар үөрэммит. Салгыы аспирантыраны бүтэрбит. Үөрэх-билии толору кинитэ эбит. Бастакы кэргэнттэн икки уолаах эрээри, хайдах арахсыбытын эбэтэр, огдообо хаалбытын туһунан тугу да булбатыбыт.

Москуба Тимирязев академияһытыгар Саха сириттэн сылдьар, өрөбүлүссүйэни олохтоспут Александр Попов Шура дьүөгэтин кэргэнэ буолан биэрбит. Ол А.Попов доһорун Исидоры кытта кэргэнин дьүөгэтин билиһинирээн олус диэн бабарыт. Оһон албаһыран «доһорум ыарыйда, үүт наада» диэн буолбуттар, кыыс үүт илдэн биэрээччи буолбут. Кэлбитэ, ким да ааны аспаһа. Арай кирибитэ – Исидор утуяа сытар. Кырдык, күөмэйэ ылдан сытар эбит. Соһууан, ойон туран танныбыт. Эдэр дьон соннук билсэн, кэпсэтэн-ипсэтэн барыттар. Доһор уоллара кэлбэтэх. Александра ылдыа сытар уолга «наада буоллаҕына, мин эйиэхэ мэлди көмөбө кэлиэм» диэн барыт.

«Мин кинини бастаангыттан сөбүлүү көрбүтүм. Орто уңуохтаах, хатыһыр собус. Эйбэс, үтүө санаалааҕа тутта биллэрэ. Болгомтолоохтук көрөрө. Хапхара баттахтааҕа», – диэн, хайдах билсипиттэрин аһан суруйбут. Кинилэр холбоһон 13 сүл дьоллоохтук олобуттара. 1937 сыллаахха Исидор Бараховы хаайыттар. 1938 с. ытан өлөрбүттэрэ. Александра Андреевна Черепанова 1996 сыллаахха, 94 сааһыгар, суох буолбута. Оболоро, сиэннэрэ Саха сиригэр, Үөһэ Бүлүүгэ кэлэ тураллара, аймахтарын кытта сибээһи быспатахтара.

Илья Винокуров – Александра Трубицына

И.Е. Винокуров бастакы кэргэнинин

И.Е. Винокуров иккис кэргэнинин

Сахалар биир киэн туттар уһулучу киһитэ Илья Егорович Винокуров икки олохо олобут. Илья Егорович бастакы кэргэнэ **Мария Парфеновна** Үөдэй Эверстовтарын кыһына, дыадангы, үөрэбэ суох саха эбит. Кинилэр 1923 сыллаахха холбоспуттар, уоллаах кыыс оболоммуттар.

Оһон Илья Егорович бэйэтэ суруйбутуну, кэргэнин тэҥгэ үөрэппэтэх, сайыннарбатах – «не сумел подтянуть к культуре, хотя бы в обращениях с людьми» диэбит – оһон арахсыбыттар... Ол үөрэбэ суох саха дыахтара эрдээх кэргэнин үрдүк соллоох эргимтэтин кытта кыайан кэспэпэтэ ойдоһор буоллаҕа. Дьингинэн, бэйэтэ үөрэнэн, сайдыан бабарыта буоллар, хайдах эргийэ эбитэ буолла?

Олох диэн олох... Илья Егорович Доруобуйа харыстабылын министристибэтигэр үлэһини сылдьан, 1939 сыллаахха Александра Алексеевна Трубицына диэн Псков уобалаһыттан сылдьар нуучча быраас дыахтарын кэргэн ылбыт. Кинини кытта үс оболоммуттар. Ити сүрдээх уустук сыһаннаһыларга даҕаны Илья Егорович киһи кинитэ буолара кэстэр. Кини икки дьэз кэргэнигэр тэҥгэ кыһаллар, ололоругар биир тэҥни сыһаннаһар эбит. Маннайгы кэргэнин өлүөр диэри толору хааччынан олобут. Оболор, сиэннэр бары бэйэ-бэйэлэрин билсэн, көрсөн, үтүө сыһаннаах улааппыттар.

Максим Аммосов – Раиса Цугель

Максим Кирович кэргэнэ Раиса Израилевна уонна кыыстары Аэлитаны кытта. 1927 с.

Раиса Израилевна Цугель 1902 сыллаахха Иркутскай уобаласка Подымахино куоракка элбэх оболоох дьэбириэй ылга төрөөбүт. Бэлиэсыйлынайдарга көмөтүн иһин аҕатын Дьокуускайга көскө ыыппыттар. Гимназияга үөрэнэ сылдьан, Раиса Цугель Е.Ярославскай уонна Г.Петровскай тэрийбит ычат куруһуоктарыгар дыарыктанан, оччотообу актыбыыс ычаттардын билсипитэ – П.Ойуунускайдын, Д.Жирковалыын, С.Гоголевтыын... уонна теленөөх Максимыын. «Этот юноша из Намцев выделялся особой активностью, неумной любознательностью, постоянным беспокойством за дело и друзей, яркой и четкой речью» (Р.И. Цугель «Слово о друге» ахтыгыттан).

Сэбиэскэй былааһы олохтуур, Гражданскай сэрии сылларыгар, Иркутскайга – барытыгар Максим Аммосов уонна Раиса Цугель биригэ этилэр. 1923 сүл олунуу 2 күнүгэр Раялаах Максим ыл буолан, биригэ олорон барыттар. Биир сыһынан Аля диэн кыыстары төрүүр. Оһон – Ленаах Яна.

Максим Аммосовы хаайыттарын кэһэ Раиса Израилевна үс оботун кытта сөбото хаалбыта. Кинини баартыйатыттан устубуттара. Эрайи энгэринэн тэлбитэ. Ол эрээри кэргэнэ буруйа суоһун итэбэйэрэ. Раиса Цугель олоһун тийэх күннэригэр диэри Максим Аммосов үтүө аатын, дыалатын сөргүтэргэ күүһүн-кыаһын харыстаабатаҕа.

Степан Васильев – Марфа Соболева

Саха биир улахан судаарыстыбаннай дьэизтэлэ Степан Васильев күлүм гынан ааспыт чабылхай олоһор киһи сөбөр улахан дыалата балачча. Кини Сэбиэскэй былааһы Саха сиригэр, Иркутскайга олохтоспота, обкуом хонтуруолуур хамыһыатын салайбыта, наркомнаабыта, Совнарком бэрэссэдээтэлин эбэһинэтин толорбута, оһон кэлин Союус таһымнаах үлэбэ баран, Москуба ВКП(б) КК үлэһини сылдьыта. Дьадаҥы саха ылалытан төрүттээх киһиэхэ хайдахтаах курдук үөһэ тахсыһынай! Өһнөөх металы уонна көмүһү хостуур оробуочайдар боролууустарын КК бэрэссэдээтэлэ этэ, ыарахан бырамыһыланнас бөлөһүн хонтуруолуур хамыһыатын салайбыта. ВКП(б) КК хонтуруолуур хамыһыатын чилиэһинэн талыллан үлээбитэ.

Биллэн турар, бу курдук үөһэ тахсыбыт киһи кэргэн ыларын эмиэ өйдөөһүндөһөн ылбыт буолуохтаах. Ол курдук, Я.М. Свердлов аатынан Хомуньустуун университетка үөрэнэ сылдьан, 1924 сыллаахха олоһун аргыһын көрсүбүт – нуучча кырасабыссатын, Подмосковье кыһына Марфа Соболева. Лева диэн үчүгэйкээн уолламмыттар. Хомойоох иһин, оболоро биэс сааһыгар ылдан өлбүт. Марфа Васильевна 1939 сыллаахха С.В. Васильев олобо суох буруйдааммытын тулуйбакка ыараханньк ылдыбыт.

Гавриил Чиряев – Зинаида Чиряева

Өрөспүүбүлүкэни салайыт уһулучулаах лиддэр Гавриил Иосифович Чиряев кэргэнэ Зинаида Андреевна Тамбов уобалаһыгар төрөөбүт. Саха сиригэр үөрэби бүтэрэн баран ананан кэлбит. Бүлүүгэ учууталлыы сылдьан, олоһун талпалын, дыһлбатын – Гавриил Чиряев көрсүбүтэ. Гавриил онно аармыйаттан кэлбит эписир этэ. Сотору чабылхай карьерата саҕалааммыта, оттон Зинаида соннук география учууталынан хаалбыта. Гавриил Иосифович дьон дьингээх хомуньуус, олус чилиһинэй киһи этэ диэн өйдүү-санны сылдьаллар. Олоһор-дыаһагар эмиэ олус сэмэй, баай-дуол, мал-сал дьингэ охтубат киһи эбит. Кыһына Наталья Гавриловна интервьюга «ийэбит баабыт да баарыгар, кэлин даҕаны нуорка саһыннаах, күндү киэргэл диэни билбэтэбэ», – диэн аһтар. Кинилэр наар обком дьэизтигэр олобуттара, бас билэр массыналар суоҕа. Быһата, боростуой нуучча кыһына Зинаида Андреевна Гавриил Чиряев идиэйэлигэр толору эппиэттирэр диэххэ сөп.

Билигин омуһунан талан кэргэһини суох. Саха кыргытара урукку курдук буолбатахтар, сайынньалар, үөрэхтэһинилэр, хастыы эмэ омук тылын билэллэр. Кинилэр кырасабайдарын, ханньк бабарар эйгээ ситиһилээхтэрин теһе бабарар салгыы туруоһа сөп. «Баба баратыгар, чоһу чоһуугар» диэбэтэх да иһин, хайа да салайааччы, лиддэр дьонго аргыс, сүбэһит, доһор буолар кыахтаахтар. Дьылбалара имнэннэһинэ.

Роман Ш.
(Саха биллэр дьонун олохторун көпсипир ахтыы кинигэлэрэ, анал литэртэтирэр туһанылыһна.)